

УДК [821.161.1:821.133.1] – 31.09

ОСОБЛИВОСТІ СЛОВЕСНОЇ ОБРАЗНОСТІ В РОМАНІ Ф. СОЛОГУБА “ДРІБНИЙ БІС”

Дар’я Зубар

*Луганський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Оборонна 2, Луганськ, 91011, Україна;
e-mail: daryazubar@mail.ru*

Розглянуто особливості зображення словесної образності в романі Ф. Сологуба “Дрібний біс”. Зроблено висновок, що на перетині двох ключових для декадентського роману пластів образності: образів пекла й словесних образів, – виникло особливе мертве слово. Такі образи сформувались у процесі трансформації карнавальної традиції. Мертве слово зберегло силу перетворення дійсності, однак вектор його сили спрямований до протилежного полюсу: не до ствердження життя, а до заперечення смерті.

Ключові слова: карнавальна традиція, словесна образність, світ пекла, мертве слово.

Виразною рисою роману Ф. Сологуба “Дрібний біс”, до якого неодноразово зверталися дослідники у наукових розвідках, є його мова, зокрема мова оповіді, героїв, їхні вербальні характеристики тощо. Наприклад, Л. Іванітс зазначає, що мова є важливим чинником у зображенні гротескних персонажів твору. На думку дослідниці, слова як засоби обміну ідеями в романі мають тенденцію втрачати свою цінність, а відтак часто отримують магічне значення [3]. П. Бродські вважає, що “сказане героями може функціонувати на рівні, непередбаченому мовцем, нові значення і навіть нові реальності створюються завдяки неоднозначності та гнучкості слів” [1, с. 60]. Ключове значення мови, магічну силу й владу слова в художньому світі “Дрібного біса” відзначають також Г. Гастріс [2] і Дж. Міллс [4].

Іншою, не менш яскравою, рисою “Дрібного біса”, відзначеною літературознавцями, є “бісоподібність” його персонажів. Л. Іванітс дотримується цілком традиційної думки, зображуючи світ роману як світ пекла, населеного чортами: “Незважаючи на те, що божевілля Передонова є цілком правдоподібним поясненням неймовірних істот і подій, це не спростовує припущення, що провінційне місто в Сологуба – не типове, і в сутності скоріше є зображенням пекла, ніж реального життя в сільській Росії” [3, с. 137]. Такий погляд поділяє і Т. Венцлова: “Передонов у прямому сенсі слова оточений нечистою силою. Нема, мабуть, жодного персонажа, який не був би з нею тим чи іншим способом пов’язаний, тим чи іншим натяком споріднений” [8, с. 63].

На наш погляд, на перетині двох ключових для декадентського роману площин образності – слова і пекла – в романі “Дрібний біс” виникає особливе, пекельне слово, слово з мертвих вуст диявола, яке являє собою травестію Слова Божого. Розглянутий нами роман Ф. Сологуба буквально пронизаний цим характерним словом, яке ми, поки що умовно, назвемо мертвим словом.

Мета нашої праці – дослідження специфіки словесної образності в романі Ф. Сологуба “Дрібний біс”, простеження її зв’язку із зображенням світу пекла в межах трансформації карнавальної традиції в декадентському романі.

Словосполучення “мертві слова” тричі згадується в трилогії Ф. Сологуба “Творима легенда”. Перші два рази воно з’являється в першій частині трилогії “Краплі крові” у сцені ходи стежкою мерців: “Ледве встигли окреслитись чарівною межею, – і вже почалося проходження мерців... Мертвий натовп ішов до міста, підкоряючись чийомусь злому закляттю... Чулися тихі розмови, мертві слова [Далі наводяться репліки, що вимовляє натовп мерців – Д. З].

Триродов сказав:

– Кіршо, не бійся, – це мертві слова” [10, с. 80–82]. У цьому фрагменті ключовою характеристикою натовпу мерців, яка являє собою концентровану отілеснену сутність пекла, є саме мертві слова, ними вимовлені.

Утретє словосполучення, що розглядається, лунає в другій частині трилогії “Королева Ортруда” і надходить від головної героїні у відвертій бесіді з улюбленою подругою Афрою:

– Гріх! Порок! Чи мені не все одно, що скажуть про нас злі люди!

Афра говорила, посміхаючись:

– Добрі люди!

– Дурні, – заперечувала Ортруда, – нікчемні, раби живих або мертвих. Тільки мертві слова вміють вони повторювати” [11, с. 408–409]. Слова Ортруди, королеви іншого буття, правительки царства мертвих вказують на відповідність між мертвими мешканцями її царства та їхньою мовою (вона так само мертва, як і їхня душа), а також натякають на нездатність людей, натовпу до живого слова (пор. опозицію “мертве слово – живе слово”). Для людей, що вміють повторювати тільки мертві слова, живе слово виявляється недоступним.

Про загибель живого слова та підміну його мертвим словом Ф. Сологуб принагідно згадує і в романі “Дрібний біс”. Про Дар’їн спів автор пише: “Туга, втілена в дикому галдінні, туга, що мерзеним полум’ям пожирає живе слово, що зводить живу колісь пісню до безумного виття!” [12, с. 136]. У цьому контексті пісня асоціюється із “безумним, мертвим виттям” тому, що з неї зникає живе слово.

Наведемо ще один приклад: “Та, утім, і раніше, що були гімназисти для Передонова? Чи не тільки апаратом для розтягування пером чорнила по паперу і засобом для переказу суконною мовою того, що колись було сказано мовою людською!” [12, с. 114]. Як бачимо, живі люди перетворюються на апарати (за аналогією з відомою “машинкою-набридалкою”), тобто мертвіють, а людська мова перетворюється на суконну, що за нашим переконанням, знову-таки відповідає перетворенню живого слова на мертве, яке, можливо, тільки здається живим.

Мертве слово в романі Сологуба воістину багатоліке. Найважливішим його вираженням є брехня, наклеп, плітки. Слово в романі принципово відірвано від істини, правди, що є однією з найважливіших характеристик його змертвілості.

Т. Венцлова зазначає: “Світ Сологуба (й, зокрема, світ “Дрібного біса”) – це світ брехні та уявності. Ця тема виразно унаочнюється вже з перших рядків роману: “Усі

причепурились по-святковому, дивились один на одного привітно, і здавалось, що в цьому місті живуть мирно і дружно. І навіть весело. Але все це тільки здавалось” [8, с. 60]. Практично дослівне твердження є в есе Г. Гастіс: “Як це багаторазово зазначалось, “Дрібний біс” Сологуба починається із утвердження фундаментальної невідповідності [між уявністю та дійсністю; далі йде та ж цитата з “Дрібного біса”, що й у Т. Венцлови – Д. З.]. Відразу ж за цим твердженням висувається припущення про невідповідність між мовою й істиною будь-якого роду. У розмові з Передоновим, якою розпочинається роман, Рутілов висловлює припущення, що слова можна з легкістю відокремити від позначуваного і що в принципі (особливо у світі “Дрібного біса”), можна сказати все, що завгодно” [2, с. 635–636]. Почувши про місце інспектора, нібито обіцяне Передонову княгинєю Вовчанською, Рутілов зауважує:

– Так тобі самому княгиня обіцяла? – запитав чепурно одягнений, блідий і високий Рутілов.

– Не мені, а Варі, – відповів Передонов.

– Ну от, а ти й віриш, – жваво говорив Рутілов. – Сказати все можна” [12, с. 19–20].

На думку дослідниці, “ця можливість сказати все, що завгодно, є визначальною рисою “Дрібного біса” [12, с. 636].

Плітки та брехню можна повною мірою вважати рушійною силою сюжету роману, вони складають значну частину його сюжетного рівня. На думку Г. Гастіс, роман “Дрібний біс” стає динамічним завдяки стрімкій словесній інфляції, наявній у межах текстуальної економії. Слова здатні “втрачати цінність”, з огляду на те, що роман рясніє їх розростанням у формі пліток, чуток, пустопорожнього вимислу, брехні та підроблених листів (не кажучи вже про інтертекстуальні посилання на російських романістів, польських поетів, а також твори Пушкіна, Крилова тощо). Варто зазначити, що лише в деяких романах автори докладають певних зусиль для того, щоб передати, якщо не процес створення, то процес повторення й розповсюдження будь-яких пліток. Перед читачем розгортаються два центральні обмани (обман княгині та обман гейші), а також безліч більш-менш незначних, як-от листи, написані Дар’єю, Преполовенською, Варварою і Грушиною. Іншими словами, сюжет роману являє собою нескінченну низку пліток, павутинне мереживо брехні, з якої герої не можуть виплутатись” [2, с. 637]. За своєю суттю сюжет – це циркуляція й розростання брехні, тобто мертвих слів.

Брехня, втілена у слові, постає в Сологуба воістину смертоносною. На думку Дж. Міллс, плітки, пустопорожні слова, неправильно витлумачені натяки є однією з найважливіших передумов для скоєння Передоновим вбивства. Ненависть Передонова до Володіна значною мірою посилюється, коли Преполовенська каже, що Володін закоханий у Варвару, а Варвара в застільній бесіді безпосередньо перед злочином вимовляє на адресу Володіна: “Друг сердешний, а насправді – запеклий тарган” [4, с. 18]. Ці слова також Передонов розуміє інакше. На наш погляд, це лише незначна частина прикладів, які можна навести в цьому контексті, оскільки буквально кожна фраза, почута й сказана самим Передоновим (відмінною рисою божевілля героя є те, що він зрештою вірить і своїм вигадкам, власній брехні – Д. З.), пригнічує його свідомість, спотворюється там до невпізнання і наближує його до катастрофи.

Т. Венцлова зазначає, що зростаюча в межах сюжету роману деструкція виявляється також на вербальному рівні: “Цей основний сюжетний хід (структурна інверсія міфу про спасіння – Д. 3.) підкріплений численними, часом дуже тонкими символічними прийомами. Зазначалось, що він повторюється на винятково мовному рівні, – у мові персонажів – мізерній, переповненій побутовими, канцелярськими, ораторськими кліше, маразматичними “словесними іграми”, псевдологізмами, римованими вправами. У мові, що пародіює принцип мистецтва, поступово зростає інформаційний гвалт, безлад, ентропія, а остання фраза роману немовби підкреслює скасування, зникнення мови (“...Передонов сидів понуро й бурмотів щось неадекватне та безглузде”)[8, с. 62]. Отже, змертвіння слова в фіналі роману досягає кульмінації.

Репрезентація брехливого слова, пліток у “Дрібному бісі” є одним із аспектів, успадкованих від творчості М. Гоголя. У нарисі про нього Д. Мережковський пише: “Отже, знову-таки за власним визнанням Гоголя, в обох найбільших творах його – у “Ревізорі” та “Мертвих душах” – картини російського провінційного міста 20-х років мають, крім явного, деякий таємний сенс... серед “неробства”, порожнечі, вульгарності світу людського – не людина, а сам чорт, “батько брехні”, в образі Хлестакова або Чичикова, плете свою вічну, всесвітню “плітку”. “Я абсолютно переконався в тому, що плітки створюються чортом, а не людиною, – писав Гоголь у приватному листі. Людина від неробства, необдуманого скаже нісенітницю, яку б, може, й не хотіла згадувати (чи не так саме Бобчинський і Добчинський бовкнули слово “ревізор”?). Це слово піде гуляти; за ним інший ще щось примовить, – і мало-помалу сплететься сама собою історія. Справжнього автора її марно й відшукувати... Не звинувачуйте нікого... Пам’ятаєте, що все на світі обман, все здається нам не тим, чим воно є насправді... Важко, важко жити нам, адже ми забуваємо у всяку хвилину, що буде наші дії ревізувати Той, Кого нічим не підкупиш” [9]. У цьому фрагменті представлена як точка зору самого М. Гоголя, так і її інтерпретація символістом Д. Мережковським. Уривок з гоголівського листа містить ключове для нашого дослідження визначення ролі слова в художньому світі письменника: плітки створюються чортом, а не людиною. Отже, плітки, як різновид слова, пов’язані з пеклом, а з іншого боку – з чимось магічним та надприродним. М. Гоголь вказує на фатальну уявність буття: в нього так само, як і в Ф. Сологуба, все тільки здається, при чому головним знаряддям для створення цієї видимості є слово, відірване від істини.

Д. Мережковський називає гоголівського чорта “батьком брехні”. Цей чорт втілений в образах головних героїв М. Гоголя, й основною його принадою є плетіння всесвітньої павутини брехні. У творах російського класика розгортається така сама сюжетна лінія (між брехнею та плітками), що й у романах Ф. Сологуба. Мертве брехливе слово в “Ревізорі” і “Мертвих душах” “пече” так само “пекельно”, як і на сторінках “Дрібного біса”.

М. Гоголь і Ф. Достоевський, які мали значний вплив на творчість Ф. Сологуба, є, на думку М. Бахтіна, головними носіями карнавальної традиції в російській літературі [5; 6]. Як зауважив В. Боцяновський, “...Сологуб успадкував свою недотикімку від Гоголя. Чорт Гоголя перейшов до Достоевського, а згодом влаштувався в Сологуба” [7, с. 168]. На наш погляд, тим самим маршрутом рухалась у російській літературі розглянута нами словесна образність, успадкована Ф. Сологубом у межах карнавальної

традиції. Зауважимо, що в цьому дослідженні ми не торкаємось особливостей зображення словесних образів у творах Ф. Достоевського й принагідно не визначаємо їхній вплив на творчість Ф. Сологуба.

Варто звернутися до праці М. Бахтіна, в якій дослідник розповідає про письменника золотого віку карнавальної традиції – Ф. Рабле. У своїй книзі науковець говорить про потенційну силу слова, його здатність перетворювати дійсність, руйнувати умовності, долати страх і розвіювати похмуру й брехливу серйозність [6]. Дослідник характеризує слово Ф. Рабле так: “Абсолютно весела, безстрашна, вільна й відверта мова, що звучить відусюди на святковій площі поза усякими мовними заборонами, обмеженнями й умовностями” [6, с. 185]. За М. Бахтіним, лайливі амбівалентні слова “сприймаються... як більш живі” [6, с. 465].

Карнавальне слово Ф. Рабле – це могутнє живе слово, що перемагає смерть, слово, що розвінчує, оновлює й заново народжує для кращого життя. Слово в декадентському романі, на нашу думку, має той самий потужний потенціал перетворення, що й у Ф. Рабле, тільки дещо з протилежним знаком. Це слово, що скочує в пекло, а звідти немає повернення; воно – смертоносне, адже руйнує особистість та її зв'язки з навколишнім світом; слово, що занурює у весвітню павутину брехні, з якої неможливо виплутатись. У Ф. Рабле герої живі словом та завдяки слову, в декадентському романі, зокрема в романі “Дрібний біс”, герої від слова гинуть.

У межах нашої концепції ми вважаємо, що в декадентському романі подано антикарнавальне бачення слова. У цьому жанровому різновиді присутня сукупність ключових для карнавалізованого художнього світу категорій, проте акценти в них змінені на протилежні. Словесні образи постають однією з таких категорій. Особливості втілення словесної образності в романі Ф. Сологуба “Дрібний біс” та їхній генетичний зв'язок з творчістю М. Гоголя та Ф. Рабле підтверджують наш погляд.

На перетині словесної та бісівської образності в романі “Дрібний біс” виникає мертве слово, що огортає павутиною брехні весь світ, і за яким стоїть сам сатана. Це слово є оплотом світу пекла в декадентському романі: воно має магичні властивості й здатне діяти незалежно від волі героїв, воно створює уявність, яка для багатьох героїв стає реальнішою за саму реальність, рухає сюжет і з кожним словом, з кожною фразою підштовхує головного героя роману до катастрофи.

Специфіка словесної образності успадкована Ф. Сологубом від М. Гоголя в межах карнавальної традиції і являє собою трансформацію живого карнавального слова Ф. Рабле. Слово Ф. Сологуба і слово Ф. Рабле рівнозначні за потенціалом перетворення дійсності, однак це – діаметрально різні вектори.

Як уже зазначалось, мертве слово у Ф. Сологуба багатоліке. Нами охарактеризовано лише один із ключових різновидів мертвого слова – слово в його взаємозв'язку з брехнею. У перспективі проблема, що поставлена в нашій праці, відкриває широке поле для досліджень, як-от вивчення інших форм зображення мертвого слова в романах Ф. Сологуба, зокрема його зв'язок з тілесними образами, а також аналіз поетики словесного образу в російській та світовій традиції декадентського роману.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Brodsky P. P.* The Beast behind the Bath-House: “Belaja Sobaka” as a Microcosm of Sologub’s Universe / Patricia Pollock Brodsky // *The Slavic and East European Journal*. – Vol. 27, No. 1. – 1983. – P. 57–67.
2. *Hustis H.* Wicked Tongues and Alternative Lifestyles: Lyudmila, Peredonov and the Role of Language in Sologub’s The Petty Demon / Harriet Hustis // *The Slavic and East European Journal*. – Vol. 40, No. 4. – 1996. – P. 632–648.
3. *Ivanits L. J.* The Grotesque in Fedor Sologub’s Novel The Petty Demon [Electronic resource] / Linda J. Ivanits // *Russian and Slavic Literature*. – Cambridge, Mass., 1976. – Access mode : <http://go.galegroup.com/ps/i.do?id=GALE%7CH1420106591&v=2.1&u=wash89460&it=r&p=LitRC&sw=w>.
4. *Mills J. M.* Expanding Critical Contexts : Sologub’s Petty Demon / Judith M. Mills // *The Slavic and East European Journal*. – Vol. 28, No. 1 (Spring 1984). – P. 15–31.
5. *Бахтин М. М.* Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – М. : Советский писатель, 1963. – 364 с.
6. *Бахтин М. М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса / М. М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1990. – 543 с.
7. *Боцяновский В.* О Сологубе, Недотыкомке, Гоголе, Грозном и проч. [Электронный ресурс] / В. Боцяновский // Новое слово, 1910. – Режим доступа : <http://www.allpoetry.ru/?sts=429>.
8. *Венцлова Т.* К демонологии русского символизма [Электронный ресурс] / Т. Венцлова // Текст по изданию: Томас Венцлова. Собеседники на пиру. – Вильнюс, 1997. – Режим доступа: <http://silver-age.info/k-demonologii-russkogo-simvolizma-1>.
9. *Мережковский Д.* Гоголь. Творчество, жизнь и религия [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://www.vehi.net/merezhkovsky/gogol/index.html>.
10. *Сологуб Ф.* Капли Крови / Ф. Сологуб // Творимая легенда. – Кн. 1 – М. : Худож. лит., 1991. – 494 с.
11. *Сологуб Ф.* Королева Ортруда / Ф. Сологуб // Творимая легенда. – Кн. 1. – М. : Худож. лит., 1991. – 494 с.
12. *Сологуб Ф.* Мелкий бес / Ф. Сологуб. – М. : Правда, 1989. – 480 с.

Стаття надійшла до редколегії 17.10.2013
Прийнята до друку 10.01.2014

**ОСОБЕННОСТИ СЛОВЕСНОЙ ОБРАЗНОСТИ
В РОМАНЕ Ф. СОЛОГУБА “МЕЛКИЙ БЕС”**

Дарья Зубарь

*Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко,
ул. Оборонная 2, Луганск, 91011, Украина;
e-mail: daryazubar@mail.ru*

Рассмотрены особенности изображения словесной образности в романе Ф. Сологуба “Мелкий бес”. Сделан вывод о том, что на пересечении двух ключевых для декадентского романа пластов образности: образов преисподней и словесных образов, – возникло особое мертвое слово. Данные образы сформировались в процессе трансформации карнавальской традиции. Мертвое слово сохранило силу преображения действительности, однако вектор этой силы направлен к противоположному полюсу: не к утверждению жизни, а к отрицанию смерти.

Ключевые слова: карнавальная традиция, словесная образность, мир преисподней, мертвое слово.

PATTERNS OF VERBAL IMAGERY IN THE NOVEL “THE PETTY DEMON” BY F. SOLOGUB

Daria Zubar

*Taras Shevchenko National University of Luhansk,
2 Oboronna St, Luhansk, 91011, Ukraine;
e-mail: daryazubar@mail.ru*

The essay focuses on patterns of verbal imagery in the novel “The Petty Demon” by Fiodor Sologub. It is concluded that a new type of images, the dead words, emerges at the intersection of two major layers of imagery of the decadent novel: the words and the hell. These images were shaped within the process of transformation of the carnivalesque tradition. The dead words have retained the power of changing the reality (attributed to words since the Gospel of John), yet their force vector is redirected from approval of life to the negation of death.

Keywords: carnivalesque tradition, verbal imagery, the hellish world, dead words.